

НОРАСМИЙ (СОЯ) ИҚТИСОДИЁТНИНГ ХАЛҚАРО КАПИТАЛ ҲАРАКАТИГА ТАЪСИРИ: ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА ВА ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОҲОТЛАР МИСОЛИДА

Бобожонов Азимжон Акмал ўғли

Бош прокуратура Яширин иқтисодиёт кўламини таҳлил
қилиш илмий тадқиқот маркази бошлиғи

Мустақил тадқиқотчи

ORCID: 0009-0006-8572-8376

Аннотация:

Ривожланаётган мамлакатларда соя иқтисодиётининг ЯИМга нисбатан юқори улуши, халқаро иқтисодий алоқаларнинг глобаллашуви ҳамда офшор улушининг ортиши жараёни билан белгиланади. Тадқиқотда соя иқтисодиёти омиллари билан халқаро капитал ҳаракати ҳажми ўсишининг омиллари ўртасидаги ўзаро боғлиқликни аниқланди ва бу хулосаларни Ўзбекистондаги амалий ислоҳотлар мисолида текширилди. АССА, PwC, Global Financial Integrity ҳамда Ўзбекистон Республикасининг расмий манбалари асосида норасмий капитал оқимининг сабаб-оқибат алоқалари таҳлил қилинган ва аниқ амалий таклифлар ишлаб чиқилди.

Таянч сўзлар: соя иқтисодиёти; норасмий иқтисодиёт; капитал ҳаракати; капитал экспорти; солиқ сиёсати; солиқ режалаштириши; Ўзбекистон; кузатилмайдиган иқтисодиёт.

Жаҳон молия бозорида капитал талаб ва таклиф механизми асосида юқори фойда ва мақбул хавф даражасига эга бўлган жойга интилади. Капитал ҳаракатининг алоҳида кўриниши сифатида унинг мамлакатдан “қочиши” ажралиб туради, бунда ички жамғармалар етишмаслигига қарамай, капитал ўз хавфсизлигини таъминлаш мақсадида чиқариб юборилади. Бунинг сабаблари қаторига ноқулай инвестиция муҳити, солиқ сиёсатининг самарасизлиги, юқори

инфляция, банк тизимига ишончсизлик ва хўжалик фаолиятининг жиноийлашуви киради.¹

Соя иқтисодиёти давлат назоратидан яширинган, ишлаб чиқариш, тақсимот, айирбошлаш ва истеъмол жараёнида юзага келадиган иқтисодий муносабатлар мажмуи бўлиб, унда олинган ресурслар расмий статистикада акс этмайди².

“Капитал қочиши” тушунчаси ҳозиргача ягона таърифга эга эмас: уни қисқа муддатли инқирозга жавоб³, солиқ фарқидан фойда олиш усули⁴ ёхуд ноқулай инвестиция муҳити ва капиталнинг ноқонуний келиб чиқиши сабабли юзага келадиган ҳаракат⁵ сифатида таърифлайдилар; сўнгги ёндашув тадқиқотчилар орасида устувор ҳисобланади.

Мавзуга оид тадқиқотлар Россиялик олимлар томонидан кўплаб ўтказилган бўлиб, юқоридаги мавзу предмети ва қўйилган саволларга ечимни аниқроқ ифодалаш учун муаммони Россия Федерацияси мисолида ўрганиб чиқиш ва халқаро тажрибанинг илғор жиҳатларини миллий қонунчиликка импрементация қилиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобланади.

АССА маълумотларига кўра, 2016 йилда Россияда соя иқтисодиёти ЯИМнинг 39,07 фоизини ташкил этиб, жаҳонда Озарбайжон (67,04%), Нигерия (48,37%) ва Украинадан (45,96%) кейин 4-ўринни эгаллаган⁶; ўсишга энг кўп таъсир этувчи омиллар юқори солиқ юки (92%) ва солиқ тизимининг мураккаблиги (91%)⁷ ҳисобланади. PwC (2018) сўровига кўра, Россияда энг кенг тарқалган иқтисодий жиноятлар, яъни активларни ноқонуний ўзлаштириш (53%) ва порахўрлик (41%)⁸. Global Financial Integrity ҳисобича, ривожланаётган давлатлардан

¹Николаев Д.А. Влияние теневой экономики на международное движение капитала в современных условиях // Экономика. Налоги. Право. 2018. Т.11. № 5. С.108.

²Фитуни Л. Теневая составляющая в международном движении капитала: последствия для России и мира // Безопасность Евразии. 2004. №2. С.316–324.

³Cuddington J.T. Capital Flight: Estimates, Issues, and Explanations // Princeton Studies in International Finance. 1986. №58. P.85–96.

⁴Dooley M. Capital flight: A response to differences in financial risks // IMF Staff Papers. 1988. Vol.35. №2. P.422–436.

⁵Walter L. The Mechanism of Capital Flight // Capital Flight and the Third World. Institute for International Economics. Washington, DC, 1987. P.103–128.

⁶Emerging from the Shadows. The Shadow Economy to 2025 // ACCA, 2017. URL: www.accaglobal.com/content/dam/ACCA_Global/Technical/Future/pi-shadow-economy.pdf

⁷Ўша манба (ACCA)

⁸Противодействие мошенничеству: какие меры принимают компании? Российский обзор экономических преступлений за 2018 год // PwC. URL: www.pwc.ru/ru/forensic-services/assets/PwC-recs-2018-rus.pdf

ноқонуний молиявий оқимлар 2004–2013 йилларда 465,3 дан 1090,1 миллиард долларгача, яъни икки бараварга ошган⁹.

Жаҳон ЯИМнинг камида 50 фоизи трансмиллий компанияларга тўғри келади; улар трансфер нархлаш, фиктив ташқи савдо шартномалари ва фирма ичи кредитлаш орқали солиқ базасини қонуний йўл билан бир мамлакатдан бошқасига “оқизади”, бу эса алоҳида халқаро назоратни талаб этади.

Ўзбекистон тажрибаси юқоридаги назарий хулосаларни амалда тасдиқлайди. Президентнинг 2020 йил 30 октябрдаги ПФ-6098-сон Фармони билан соя иқтисодиётга қарши миллий ва ҳудудий комиссиялар тузилди, солиқ маъмуриятчилиги рақамлаштирилди, электрон ҳисобварақ-фактура ва онлайн-касса маълумотлари таҳлили жорий этилди¹⁰; натижада кузатилмайдиган иқтисодиёт улуши 2019 йилдаги тахминан 50 фоиздан 2025 йилга келиб 32,9 фоизгача (норасмий сектор – 24,9%, соя сектори – 8%) пасайди, 2024-2025 йилларда бюджетга қарийб 16 трлн сўм жалб қилиниб, 15 мингдан ортиқ иш ўрни ва 9 мингдан зиёд тадбиркор фаолияти расмийлаштирилди¹¹.

Шу билан бирга тармоқ ва ҳудудлар кесимида номутаносиблик сақланмоқда: қишлоқ хўжалигида бу кўрсаткич 75%га, айрим вилоятларда (Жиззах, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё, Хоразм, Наманган) 40 фоиздан юқorigа етган¹². 2025 йил 10 декабрдаги ПФ-246-сон Фармонга кўра, 2030 йилгача кузатилмайдиган иқтисодиёт ҳажмини 1,3 баробар қисқартириш ва нақдсиз ҳисоб-китоблар улушини 75 фоизга етказиш кўзда тутилган; ислохот расмий фаолият учун шароит яратиш, TADAT методологияси асосида рақамли назорат,

⁹Illicit Financial Flows from Developing Countries // Global Financial Integrity. URL: <http://www.gfintegrity.org/issue/illicit-financial-flows>

¹⁰Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 30 октябрдаги “Яширин иқтисодиётни қисқартириш ва солиқ органлари фаолияти самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6098-сон Фармони. URL: <https://lex.uz/docs/5073459>.

¹¹Теневая и неформальная экономика в Узбекистане достигла 32,9% ВВП // Spot.uz, 07.08.2025 (Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси ва Бош прокуратура маълумотлари асосида). URL: <https://www.spot.uz/ru/2025/08/07/shadow-economy>.

¹²Борьба с «теневой» экономикой будет организована на районном уровне // Spot.uz, 24.04.2026. URL: <https://www.spot.uz/ru/2026/04/24/shadow-economy>.

нақдсиз тўловлар, меҳнатни расмийлаштириш ва хавфга асосланган назорат каби беш йўналишни қамраб олади¹³.

Хулоса қилиб айтганда, жаҳон ва миллий тажриба соя иқтисодиёти ва капитал ҳаракати ўртасидаги узвий сабаб-оқибат боғлиқлигини тасдиқлайди: соя иқтисодиётининг юқори миқёси капитал чиқиб кетишининг доимий омили бўлиб хизмат қилади, ноқонуний чиқиб кетган капитал эса ўз навбатида соя иқтисодиётини мустаҳкамлайди. Ўзбекистон мисолида кўринганидек, расмий фаолият учун иқтисодий рағбат яратиш ва рақамли назоратни уйғунлаштирувчи комплекс ёндашув репрессив чоралардан кўра самаралироқдир.

Ўтказилган таҳлил асосида қуйидаги аниқ амалий таклифлар ишлаб чиқилди:

- 1) солиқ юкини оптималлаштириш ва тизимни соддалаштириш орқали норасмий секторга ўтиш рағбатини камайтириш;
- 2) тадбиркорлик мулкрий ҳуқуқларини учинчи шахслар тажовуздан ҳимоя қилувчи ҳуқуқий-институционал кафолатларни мустаҳкамлаш;
- 3) трансмиллий компанияларнинг трансфер нархлаш амалиётини OECD/BEPS халқаро стандартларига мувофиқ назорат қилиш;
- 4) офшор молия марказлари билан солиқ-молия маълумотларининг автоматик алмашинуви (CRS) тизимини йўлга қўйиш ҳамда ФАТФ, ГРЕКО билан ҳамкорликни кенгайтириш;
- 5) Ўзбекистон тажрибасидан келиб чиқиб, TADAT методологияси асосидаги рақамли солиқ назоратини қишлоқ хўжалиги, қурилиш ва транспорт каби юқори хавфли тармоқларга кенгайтириш;
- 6) кузатилмайдиган иқтисодиёт улуши 40 фоиздан юқори бўлган ҳудудларда минтакавий хавф-назорат моделини барча вилоятларда тизимли жорий этиш;
- 7) миллий валютага ишончни мустаҳкамлаш ва нақдсиз ҳисоб-китобларни рағбатлантириш орқали ички долларлашув ва капитал оқиб чиқишининг олдини олиш. Кўрсатилган чоралар мажмуи соя иқтисодиёти ва норасмий капитал оқимини қисқартириб, миллий иқтисодиётнинг инвестиция салоҳиятини оширади.

¹³Упрощение найма, налоговые стимулы и безналичные платежи: как Узбекистан будет бороться с теневой экономикой // Spot.uz, 20.07.2026. URL: <https://www.spot.uz/ru/2026/07/20/shadow-economy>.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Николаев Д.А. Влияние теневой экономики на международное движение капитала в современных условиях // Экономика. Налоги. Право. 2018. Т.11. № 5. С.108.
2. Фитуни Л. Теневая составляющая в международном движении капитала: последствия для России и мира // Безопасность Евразии. 2004. №2. С.316–324.
3. Cuddington J.T. Capital Flight: Estimates, Issues, and Explanations // Princeton Studies in International Finance. 1986. №58. P.85–96.
4. Dooley M. Capital flight: A response to differences in financial risks // IMF Staff Papers. 1988. Vol.35. №2. P.422–436.
5. Walter L. The Mechanism of Capital Flight // Capital Flight and the Third World. Institute for International Economics. Washington, DC, 1987. P.103–128.
6. Emerging from the Shadows. The Shadow Economy to 2025 // ACCA, 2017.
7. Противодействие мошенничеству: какие меры принимают компании? Российский обзор экономических преступлений за 2018 год // PwC. URL: www.pwc.ru/ru/forensic-services/assets/PwC-recs-2018-rus.pdf.
8. Illicit Financial Flows from Developing Countries // Global Financial Integrity. URL: <http://www.gfintegrity.org/issue/illicit-financial-flows>.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 30 октябрдаги “Яширин иқтисодиётни қисқартириш ва солиқ органлари фаолияти самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6098-сон Фармони. URL: <https://lex.uz/docs/5073459>.
10. Теневая и неформальная экономика в Узбекистане достигла 32,9% ВВП // Spot.uz, 07.08.2025. URL: <https://www.spot.uz/ru/2025/08/07/shadow-economy>.